

ОСНОВНІ БОГОСЛОВСЬКІ ПИТАННЯ В ЕКУМЕНІЧНІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ЄПИСКОПА І МИТРОПОЛИТА АНДРЕЯ ШЕПТИЦЬКОГО

В статті проаналізовано шляхом порівняння та компаративістики богословсько-обрядові доктрини католицизму і православ'я на предмет екуменічного порозуміння Церков в Україні, розкрито історичні передумови порозуміння окремих Церков з Римом ще в XV столітті, показано, основні напрями й форми екуменічного діяльності Галицького митрополита Андрія Шептицького (1965-1944).

Ключові слова: Ферраро-Флорентійський собор, Берестейська унія, Кодекс канонів Східних Церков; примат папи, тринітологічні проблеми *Filioque*, есхатологічні відмінності, різні обряди Святих Тайн (тайнств); Кирило-методіївський обряд, різноманітні форми екуменічної діяльності; Андрей Шептицький, Полікарп Сікорський, Володимир Соловійов, митрополити Євлогій та Антоній, Іларіон (Огієнко); Володимир Антонович, Тадей Рильський, Петро Волконський, Дмитро Гагарін, Олена Уварова, Олександр Керенський, Давид Кагане, Курт Левін.

У час складної політичної та економічної ситуації в Україні питання об'єднання Церков стає дуже важливим для всього українського суспільства. Але щоб говорити про об'єднання, варто виділити основні теологічні проблеми, щодо яких може здійснюватися екуменічне порозуміння християн.

Значна джерельна база дослідження вивчалася іншими авторами [75], а тому ми її свідомо залишаємо поза предметом нашої уваги, хоча серед них варто виділити «Альманах Станіславівської землі» у 3-х томах [1] та збірники документів, де містяться праці самого митрополита під загальним заголовком «Митрополит Андрей Шептицький. Життя і діяльність» [9; 10; 11; 12; 13] і «Конференції архієреїв УГКЦ» [7] та інші документи [3; 4; 5; 14; 16; 17; 20; 21; 22; 23].

Про екуменічну діяльність митрополита А. Шептицького є не так багато досліджень в українській історіографії. Одним із перших екуменічному руху присвятив редакційну статтю богословсько-науковий журнал «Нива» (1932 р., т.27, ч.5), що виходив у Східній Галичині в 30-х роках ХХ століття, яка вийшла під заголовком «Унійний конгрес на Велеграді» [73, с.190-193]. Ще дві статті «Митрополит А. Шептицький і Велеградські конгреси» [70, с.90-95] та «Андрей Шептицький і екуменічний рух» [70, с.90-95], що висвітлюють започаткування екуменічного руху, належить історикам з Івано-Франківська Ю. М. Томину – доценту кафедри історії слов'ян та Я. Ю. Заборовському – професору кафедри всесвітньої історії, що були опубліковані у збірнику

наукових статей «Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України» (Івано-Франківськ, 2000) [70, с.31-42]. Ці публікації стосуються в основному короткого історичного екскурсу щодо початку Велеградських з'їздів, але автори не розглядають самі з'їзди, як старт екуменічного руху в Католицькій Церкві взагалі. А також стаття О. В. Ігнатюк «Галицький митрополит А. Шептицький – провісник екуменічного руху в Європі», де авторка підкреслює, що саме митрополит був одним із перших ієрархів, хто започаткував екуменічний рух на землях Європи, а його екуменічні ідеї лягли в основу XXI Вселенського (II Ватиканського) собору [45, с.137-156].

На проблемах екуменічного порозуміння, що неодноразово піднімалися Галицьким митрополитом Андреем Шептицьким [32, т. IX], зупинялися частково ті автори, які присвятили свої праці історії Української Греко-Католицької Церкви першої половини ХХ століття. Серед них: І. Андрухів, В. Лисенко, І. Пилипів [24; 65], Е. Бистрицька [25], Д. Блажейовський [29], А. Великий [32], Л. Гентош [38], С. Головащенко [39], І. Гриньох [40], Л. Гузар [41], Я. Заборовський [43], В. Іванишин [44], В. Ідзьо [46], С. Кияк [49], І. Коваль, І. Миронюк [50], К. Королевський [51], О. Кравченко [52], В. Ленцик [55], В. Марчук [56], С. Мудрий [59], І. Нагаєвський [60], В. Пашенко [63], П. Парфентьев [84], В. Пекар [64], С. Санніков [68], Р. Тожецький [72], Ю. Федорів [74], П. Яроцький [47], але детально зупинився у своїй нещодавно опублікованій праці пошукач із Ватикану М. Вавжонек «Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії», що вийшла в Римі у видавництві оо. Василіан 2006 р., де він приходиться до висновку, що А. Шептицький в екуменізмі хотів досягти одного важливого пункту – визнання примату Папи Римського [31].

А от богословські питання, які можна було б вирішити і ХХ столітті, і сьогодні шляхом екуменічного порозуміння, історики переважно не вивчали.

Тому *об'єктом* дослідження даної статті є діяльність Галицького митрополита А. Шептицького, а *предметом* – його екуменічна діяльність та богословські питання, що ним розглядалися як основа порозуміння.

У даній статті ми ставимо своїм *завданням*:

1) визначити, чи існували в історії християнства випадки екуменічного порозуміння після 1054 р.;

2) виділити основні богословські питання, що лягли в основу екуменічного християнського порозуміння;

3) з'ясувати, в яких формах проявилася екуменічна діяльність ієромонаха, ігумена, єпископа, а згодом Галицького митрополита, графа Андрея Шептицького.

З усієї його багатогранної діяльності ми виділимо такий напрям – екуменічний, адже проблема порозуміння на кінець ХІХ століття не була новою ні для Католицької Церкви, ні для Київської митрополії. Обидві Церкви пройшли шлях діалогу ще на Ферраро-Флорентійському соборі, де надзвичайно важливу роль у процесах порозуміння Сходу і Заходу відіграв митрополит Київської Церкви болгарин Ісидор Солунський (кін. ХІV – 1463). Ще на цьому

соборі форму міжцерковного діалогу вибрали й інші Східні Церкви: Сирійсько-Малябарська Церква (з Індії), Вірменська Апостольська Церква (відновлення унії 22 листопада 1439 р., декрет «Exultate Deo»), Коптська Церква (унія укладена 4 лютого 1442 р., декрет «Cantate Domino»), Сиро-Яковітська Церква, декрет «Multa et Admirabilia» від 30 жовтня 1444р., а ще раніше – участь маронітських представників на V Лятеранському соборі 1215 р. й обмін документами між папою та місією від маронітів (булла від 1 серпня 1215 р. папи Лева X про правочинність Маронітського патріарха та затвердження її на 11-й сесії IV Лятеранського собору (19 грудня 1215р.) і як наслідок – Берестейська унія 1596 р. [35].

Але через певні зовнішні чинники порозуміння християн на українських землях було втрачено до початку XIX ст. у зв'язку з ліквідацією УГКЦ на цих територіях під владою Росії (царський указ 1838 р.) [32; 47; 74; 83].

Для кращого розуміння екуменічної діяльності митрополита Андрея Шептицького варто виділити основні проблемні складові християнського порозуміння. Таке виділення *методами* порівняння та компаративістики, проблем екуменічного порозуміння дасть можливість зрозуміти саме роль митрополита в цьому напрямі діяльності як ієрарха. Сюди відносяться:

а) проблема *визнання першості апостола Петра* за євангельською настановою Ісуса Христа: «Ти Петро, скеля, на цій Скелі збудую мою Церкву, і адові сили її не здолають» (Мт.16: 13-19) [2; 17; 18] та *примату Папи Римського* щодо інших єпископів не потребує обговорення, оскільки самі Євангелія подають більш ніж досить доказів щодо першості апостола Петра (див. «Проблема першості апостола Петра та його наступників у християнстві» [35, с.46-75];

б) визнання *догмату про непомильність Папи Римського* (не плутати з непогрішністю), який означає, що коли папа виголошує офіційно якесь повчання, що опирається на Святе Письмо [2; 17; 18], то в цьому випадку має здатність непомильності, бо завжди просить допомоги Святого Духа і має його натхнення, як і всі інші єпископи, коли офіційно звертаються до вірних зі своєї катедри, але кожен єпископ відповідає за свою єпархію чи дієцезію, митрополит, патріарх чи кардинал – за свою країну, а Папа Римський відповідає за своє навчання вірян і єпископів перед Богом за всю Церкву Христову, або зняття цієї теми як проблеми при спілкуванні ієрархів християнських церков [35, с.46-75; 233-237];

в) оскільки вчення про Пресвяту Трійцю в різних християнських конфесіях однакове, то дискусію викликає *вчення про походження і зіслання Святого Духа* «від Отця через Сина» або «від Отця і Сина» (Filioqve) між православними і католиками. Але вчення про «філіокве» не суперечать Святому Письму (Ів. 13:31-32; 14:8-21, 23-26; 15:23-27; 16:7-8) [2; 17; 18] як єдиному авторитетному джерелу, яке без заперечень визнають усі християни [35, с.18-22], а звідси випливає, що відкидати вчення про «філіокве» – хіба що заперечувати текст Євангелія від Івана та рішення екуменічного Ферраро-Флорентійського (XVII Вселенського) собору, який визначив, що вчення про Трійцю суперечок не виникає, а вчення про походження усіх іпостасей

Пресвятої Трійці – це уявлення людини про тринітарну таємницю, яке дає право на відмінне філософське вчення кожній конфесії, бо не суперечить єдиній вірі про Трійцю [35, с.216], а звідси випливає, що тринітарно-пневматологічне питання теж може випасти із проблемних;

г) проголошення 8 грудня 1854 р. Папою догми про непорочне зачаття Марії Діви святою Анною в католицизмі [35, с.41-44; 42] не є новим ученням у християнстві, оскільки воно спершу було поширене саме в середовищі східних християн (з IV ст.), про що свідчить хоча б частина богородичної молитви «Чеснішу від херувимів та незрівнянно славнішу від серафимів, що без істління Бога Слово породила, сушу Богородицю, Тебе величаємо». Тим більше, що свято Зачаття пресвятої Анни відзначали саме на Сході давно (згадується у листах святого Сави 485р.; у хвалебній піснях Богородиці Андрія Критського (VII ст.); у проповідях Федора Студита (VIII ст.)) [54, с.242-249], бо Марію вважали чеснушою і славнішою від ангелів (серафимів і херувимів), що слугують тільки самому Богові. Тим більше, що це свято існує й до сьогодні в багатьох Східних Церквах, а в Росії його заборонив аж у 1721 р. цар Петро I, який богословом не був [54, с.254].

г) догма про Успіня та Внебовзяття з тілом Марії Богородиці [62, с.45] теж не є невідомою ранньому християнству, бо саме східне християнство поширило звістку про те, що після Успіня тіло Марії було покладено до гробу, і коли апостол Тома (рос. - Фома) прийшов із Індії, щоб попрощатися, то в гробі тіла не знайшли (писав історик Євсевій Кесарійський) [62]; Папа Римський Пій XII (1939-1958) своєю догматичною конституцією «*Munificentissimus Deus*» («Щедрий Бог») 1 листопада 1950 р. проголосує це свято як богородичну догму: про Успіня та тілесне в небовзяття Діви Марії-Матері Божої, яка визнається як свято першої Пречистої в православ'ї.

д) ще одним дискусійним питанням є обрядова проблема щодо *взаємного визнання прісного і квасного хліба в Тайні Євхаристії* та короткої молитви після неї – *епіклези* [14; 17; 22; 35, с.143-154; 75]. Східна традиція Єгипту, Антіохії, Закавказзя, Сирії, Месопотамії мали різні способи випікання пшеничного хліба. У тих країнах, де жаркий клімат, квашений хліб довго зберігатися не може: він швидко сохне, але потім стає твердий для споживання. Тому в цих краях випікали переважно прісний пшеничний хліб, який нам відомий із юдейської чи закавказької традиції (лаваш). Він швидко випікається, може спектися навіть на розпеченому камені, а засохнувши, все ж м'який для споживання, і його можна давати споживати (розмочивши молоком чи водою) навіть немовлятам. Прісний хліб використовували ранні християни Палестини, Сирії й Антіохії, Північної Африки і всього Середземномор'я. Із Антіохії він прийшов до Вірменії ще в II столітті та до інших східних обрядів (Геник Л. Я. Східні Церкви. Вселенське православ'я: історія і сучасність). В країнах європейського континенту (де помірний клімат) квашений хліб міг зберігатися довше, а тому він був більш споживаний. А каппадокійці, що є одним із слов'янських племен [8, с.7; 15, с.56-57], використовували квашений хліб, і він перейшов до візантійського обряду [8; 21; 35, с.143-154]. Зрештою питання рівності східних і західних обрядів було визнано рішенням Ферраро-Флорентійського собору

[35, с.217]. Позиції Східних Церков щодо епіклези не суперечать вченню про Святу Євхаристію і таємницю перевтілення хліба та вина в кров і тіло Ісуса Христа під час Меси в католицизмі й Літургії у православ'ї, адже додаткова молитва священика, якщо для неї існує обрядовий звичай, після слів Ісуса Христа «Прийміть, їжте, це є Тіло моє, що за вас ламається на відпущення гріхів», «Пийте з неї всі, це є кров моя Нового Завіту, що за Вас і за багатьох проливається на відпущення гріхів» [2; 17; 18] не може зашкодити процесу пересестствлення (перевтілення) [75];

е) серед східних і західних обрядових проблем є *різні форми причастя* вірних, тобто причастя хлібом і вином чи причастя облатками (тобто тільки хлібом), способи: стоячи чи на колінах, ложечкою чи рукою, але незрозумілі хвороби ХХІ століття, які насунулися на людство (наприклад вірус Ебола), викличуть багато заперечень у скептиків щодо сили Святого причастя, а форм причастя теж достатньо, як і обрядів. Для митрополита А. Шептицького важливий був не спосіб, а духовна сила Святого причастя.

є) щодо *есхатологічного вчення про кінцеві речі: рай, пекло, страшний суд, чистилище* чи *митарства*, то відмінностей тут теж не існує. Суть відмінностей у вченні про «чистилище» в католицизмі й «митарства» у православ'ї лишень у термінології та в різному уявленні про вигляд, час і місце перебування душі одразу ж по смерті, а саме: в раю, в пеклі, чи спочатку очищення душі від дрібних гріхів у чистилищі – за вченням католицизму або митарства – за вчення православ'я [67; 78]. Хоча деякі богослови суперечать самим собі, бо коли душа потрапляє по смерті зразу ж у рай, то молитва їй не потрібна, а коли душа одразу по смерті опинилася в пеклі – молитва їй вже не допоможе. Звідси виникає логічне запитання, яке теж розглядалося і було предметом серйозних дискусій між грецькою делегацією та латинськими делегатами на XVII Вселенському (Ферраро-Флорентійському) соборі, чому католики і православні моляться за душі померлих, якщо перехідний стан перебування душі між раєм і пеклом відсутній. Звідси зрозуміло, що тоді культ богослужінь за померлих відпадає як непотрібний, а культ померлих існував ще з дохристиянських часів, адже в усіх світових релігіях існує віра в душу та її життя в певний спосіб після смерті. І самі ж східні отці собору наголосили, що молитва за померлих існувала і в старозавітній практиці (II Мак. 12: 38-46) [2; 17; 18].

В юдаїзмі, за книгами Старого Заповіту, сформувалося вчення про *Шеол* (Бут. 37: 35; 42: 38; Чис. 16: 30; I Сам. 2: 6; I Цар. 2:6, 9; Йов. 7: 9; Пс. 49: 15-16) [2; 17; 18]. Шеол (sheol – етимологія слова невідома) перекладається як країна тіней, могила або безодня (Втор. 32: 22; Чис.16: 33), глибини землі, які могли б розступитися й поглинути живих [61, с.404].

У юдейському світогляді Шеол – це місце, куди відправлялися душі померлих (Пс. 89: 49), де вони чекали на Страшний суд (Суд Божий). Шеол, за уявленням стародавніх юдеїв, був таким місцем, де збиралися душі праведників і грішників (Йов. 3: 13-18). Правда, складався він із двох «ярусів». Унизу, на т. зв. першому ярусі, у непроглядній п'їтмі мучилися душі грішників (Іс. 14: 3-20), що чекали Суду Божого як тіні (Йов. 26: 5-6). На другому, вищому «ярусі»,

спочивали душі праведників. Там було тихо й спокійно, оскільки вони просто очікували на зустріч із Богом. До Шеолу Бог міг відправити душі померлих, Сам Бог міг зайти до Шеолу і забрати душі звідти. Про це говорить книга Самуїла так: «Господь мертвить і оживляє, він зводить до Шеолу і наверх виводить!» (I Сам. 2: 69) [2; 16; 18; Библейская энциклопедия. – М., 1995. – С.132, 143, 167; 35, с.35].

Ісус Христос, пояснюючи небезпеку *гріха симонії* (хабарів і підкупу) як гріха проти Святого Духа, наголошує: «Усякий гріх, усяка хула проститься людям; але хула на Духа не проститься. І коли хтось каже слово проти Сина чоловічого, йому проститься. Коли ж хтось скаже проти Святого Духа, йому не проститься ні в цьому світі, ні на тому» (Мт.12: 31-32) [2; 16; 18]. Із цих біблійних рядків випливає, що гріхи можуть бути прощені і на тому світі.

В апостола Павла в Листі до коринтян є згадка про «третє небо» (2 Кор. 12: 3-4) [2; 16; 18; 35, с.35]. Після тривалих дискусій східні і західні отці прийшли до висновку, що молитву за померлих вони відкинути не можуть, бо це суперечить у старозавітній практиці вчення про Шеол та молитві за померлих, а новозавітна практика наголошує, що гріхи можуть бути прощені й у потойбічному світі. Хоча уявлення про цей світ може відрізнятись як термінологічно (Шеол, чистилище або митарства чи переддвер'я пекла і раю), так і хронологічно (певний час або до Страшного Суду). Звідси погодилися, що кожна сторона може зберегти свою термінологію, а потреба в молитві за померлих залишається й дискусії не викликає [35, с. 32-40; 71].

Ще одне есхатологічне питання між католиками і православними та навіть протестантами суперечностей не викликає зовсім: це воскресіння померлих після другого пришествя Ісуса Христа, як і другий Його прихід. А оскільки католики й православні вірять, що душа по смерті має шанс воскреснути, то моляться за душу померлих. Звідси випливає, що суттєвих розходжень між католиками і православними щодо Тайни Євхаристії немає, а от визнання правосильності Служби Божої різних обрядів – проблематичне через те, що деякі православні Церкви не визнають Літургію чи Месу окремих східних чи західних обрядів, а звідти випливає неможливість прийняття причастя християнами одного обряду, але різного підпорядкування Церков (наприклад, УПЦ КП і УПЦ МП);

ж) митрополит Андрей Шептицький розумів, що проблема взаємного визнання літургій (Служби Божої та Меси) та їх правосильності, яке проголосив ще Ферраро-Флорентійський собор [3; 35, с.216-219; 78], – це питання, яке могло би бути предметом обговорення хіба що в подальшому майбутньому, бо якщо до нього не дозріли ієрархи, то щоб пояснити все це рядовим мирянам – потрібен час.

На щастя, *христологічна* та *сотеріологічна доктрини* в католицизмі й православ'ї однакові, бо східна і західна гілки християнства на основі Святого Письма визнають Ісуса Христа єдинородним від Отця, народженим, нествореним, єдиносущним з Отцем, другою іпостассю Пресвятої Трійці, втіленим (церк.-сл. – волоченим) з Духа Святого і Діви Марії, що має дві природи: Божу і людську та дві волі: Божу і людську – все це давало підстави

вважати католиків і православних там, що правильно вірять у Христа, тобто – *правовірними* (гр. м. ортодоксальними) [35, с.22-32; 124], а одночасно і *православними*, бо славлять Бога у присутності ікон або іконостасу, що проголосив VII Вселенський собор у Нікеї 787 р. [35, с.67]. Водночас усі християнські конфесії визнають Ісуса Христа відкупителем (сотеріологія).

На догматичних проблемах порозуміння, що піднімалися Галицьким митрополитом Андреем Шептицьким [10; 16], детально зупинився у своїй нещодавно опублікованій праці пошукач із Ватикану М. Вавжонек «Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького в Україні та Росії», що вийшла в Римі у видавництві оо. Василян 2006 р., де він приходиться до висновку, що А. Шептицький в екуменізмі хотів досягнути одного важливого пункту – *визнання примату Папи Римського* [31], це підтверджує також переписка А. Шептицького із новообраним (на травень 1942 р.) патріархом Української Автокефальної Православної Церкви (далі – УАПЦ) Полікарпом Сікорським (20.06.1875-22.10.1953) [42, т.6, с.2160] та іншими православними ієрархами, де він чітко наголошує, що якби православні ієрархи визнали примат Папи, то він, як митрополит Галицький, з усім своїм духовенством готовий перейти у підпорядкування патріарха УАПЦ Полікарпа (Петра) Сікорського. Це підтверджує і «Лист митрополита Шептицького до єрцгерцога Вільгельма Габсбурга (Василя Вишиваного) з приводу рішення українського синоду про можливість обрання митрополита патріархом УАПЦ» (Шептицький А. Лист митрополита Шептицького до єрцгерцога Вільгельма Габсбурга з приводу рішення українського синоду про можливість обрання митрополита патріархом УАПЦ) [10; 16], оскільки єрцгерцог протягом усього свого свідомого життя захищав українську ідею, за яку й був заарештований у Відні 1945 р. і вивезений до Сибіру, де й помер приблизно у 1954 році [53].

На інших обрядових відмінностях митрополит Андрей Шептицький не зупинявся, оскільки дуже добре знав православну догматику, яка зовсім не суперечить догматиці католицизму, хоч зовні може словесно мати певні відмінності, як у богородичній молитві: «Чеснішу від херувимів ...» [35; 36, с.8; 62, с.78-79].

Сам митрополит був вихований на краших зразках європейського мистецтва і культури. Готуючись до докторату з права, під час навчання в університеті на правничому факультеті молодий граф мав можливість працювати в європейських архівах та відвідувати музеї і картинні галереї Європи та приватні колекції. Все це змусило його оцінити також красу українського мистецтва, яке він вивчав також, особливо, здійснивши подорож до Києва і Москви й відвідавши українські та російські музеї, картинні галереї та приватні колекції й численні православні храми та церкви. Саме тоді він побачив низку майже непомітних мистецьких та обрядових відмінностей в українському (кирило-методіївській традиції) та візантійському обрядах, що допомогло йому, ставши єпископом, а згодом митрополитом, доповнити свої знання й зробити всі застереження щодо збереження елементів Кирило-Методіївського обряду в оформленні християнських храмів у Галичині, що існували до кінця XIX століття, про що згадують митці, котрі аналізували елементи дохристиянської

символіки у давніх західноукраїнських храмах і які митрополит наказав не зачіпати [16; 55; 83].

Знання літургії, східної і західної, церковного правила допомогло митрополиту в збереженні всіх обрядових відмінностей, що були виписані в умовах Берестейської унії 1596 р., в тому числі – юліанського календаря [37; 59], бо у практиці уніатської церкви збереглися такі народно-релігійні традиції, що існували на кінець XVI століття, зокрема: свят-вечірній вертеп, що з'явився під впливом францисканців у Києво-Могилянській академії; коляда і щедрування; ходіння ряжених на свято Меланки (з Новим роком поздоровляли); Йорданське водосвяття на річках і озерах (що існувало тільки в українському обряді); свячення стрітенських свічок [34, с.37-43]; посвячення їжі на Воскресіння Христа та великодні ігри, гагілки, веснянки, вербові біля церкви; посвячення полів під час Зелених свят (на свято Зіслання Святого Духа або Тріці); посвячення овочів і фруктів на свято Спаса (Преображення Господнього) і аж 4 пости, з яких лишень 2 згадуються у документах Вселенських соборів та інші особливості [3; 22].

Важливу роль в екуменічному русі УГКЦ відігравали монаші чини, ордени і згромадження. Відновлення традицій східного чернецтва почалося через другу реформу отців Василіан [36; 51] і відродження (1911 р.) чернечого чину отців Студитів на чолі з архимандритом Клементієм Шептицьким (1969-1958?) [66; 65] та опіка над новими чернечими чоловічими й жіночими згромадженнями.

Але щоб зрозуміти заслуги самого митрополита Галицького в усіх формах екуменічного руху кінця XIX – першої половини XX століття, варто наголосити, що митрополит Андрей практично намагався втілити ідеї екуменізму через:

– збереження національно-культурної духовної спадщини в її різних формах і проявах [82; 83] (через фінансування стипендіями різних митців [80], через створення археологічного музею духовної спадщини у стінах Львівської духовної академії й семінарії самими студентами і викладачами [16; 33; 42; 49; 55; 70]; збереження елементів українського християнського обряду, який мав походження від кирило-методіївської традиції у практиці богослужінь [30; 35; 37] (й одночасно всіх обрядових відмінностей, що були виписані в умовах Берестейської унії 1596 р.) [3; 14; 35], в оформленні християнських храмів Галичини; особисте вивчення доктором права А. Шептицьким різних традицій і обрядів східних і західних обрядів та православних, латинських, вірменських, єрусалимських храмів шляхом екскурсій та паломницьких подорожей [43];

– започаткування ще 1908 р. екуменічних Велеградських з'їздів, що сприяли особистим контактам та спілкуванню священнослужителів та вірних різних християнських церков (Томин Ю. «Митрополит А. Шептицький і Велеградські конгреси»), адже на кожен такий конгрес прибували представники латинського, уніатського, православного духовенства та протестанти, які під час наукових дискусій вивчали різні точки зору на одну й ту ж богословську (догматичну) чи обрядову проблему. Саме вони, Велеградські конгреси (з'їзди),

вважаються організованим початком єкуменічного християнського руху в ХХ столітті серед представників Східної Європи [16; 45; 70, с.90];

– особисте вивчення доктором права, доктором філософії, а згодом доктором теології А. Шептицьким біблійних мов, зокрема давньоєврейської, давньогрецької і церковнослов'янської (крім латинської, польської, французької, німецької, англійської, російської, які вивчив у молодості) для більш глибокого вивчення документів, пов'язаних із Старим і Новим Заповітом, їх кращого розуміння та досконалого володіння традиціями Закону Мойсеєвого, що давало можливість всюди, де жили юдейські громади в Галичині, знаходити з ними певне порозуміння і захищати їх у час голокосту (до прикладу, коли юдейська громада в с. Березів Долишній /тепер – Нижній/ вийшла у 1900 р. зустрічати митрополита Станиславівського А. Шептицького з Торою, то він їх привітав давньоєврейською мовою і благословив хрестовим знаменням; у час голокосту дав наказ переховувати євреїв і їх дітей у студитських монастирях та митрополичих палатах самого ієрарха) [16; 52, с. 246; 53; 57, с.28-35];

– особистий приклад, який ієромонах та митрополит показував при спілкуванні зі своїми опонентами (єпископами Євлогієм, Антонієм; Іларіоном (Огієнком), істориком В. Антоновичем, фольклористом Т. Рильським, філософами «всеєдності» В. Соловйовим, П. Волконським, Д. Гагаріним, графинею О. Уваровою та есером О. Керенським, рабином д-ром Д. Кагане) [16; 45; 46; 53; 55; 58; 97]), а іноді допомагав їм під час їхніх переслідувань (у його палатах переховувався митрополит Антоній, котрий раніше був ініціатором вивозу Шептицького на заслання) чи допомагав виїхати за кордон (до Варшави І. Огієнку), або переховував (головного рабина м. Львова доктора Давида Кагане у митрополичих палатах) [9; 42, т. ІХ; 53; 46; 57, с.101-102];

– запровадження низки наукових і навчальних курсів (та запрошення чи підготовка викладачів до них) у Львівській Богословській академії, що діяла на правах папського університету 1928-1944 рр., котрі стосувалися поглибленого вивчення східних традицій українського християнства, зокрема: східного догматичного богослов'я (д-ри Й. Сліпий, Г. Костельник) та східного мистецтва (д-р В. Сас-Залозецький), особливостей східних українських духовних наспівів (Б. Курдидик), історії середньовічної української церкви (д-ри М. Чубатий та М. Стахів) [16; 33; 36];

Підсумовуючи, хочеться підкреслити, що:

1) Для єкуменічної діяльності Галицького митрополита Андрея Шептицького було достатньо прикладів з історії християнства, починаючи з XIII-XV століть в діях його попередників, зокрема Київських митрополитів Петра Акеревича та кардинала Ісидора Солунського, а також порозуміння, якого досягли Маронітська, Вірменська, Коптська, Ефіопська, Сиромалаябарська та інші Східні Церкви в XII- XV століттях.

2) Серед богословських питань, що існували в першій половині ХХ століття, які були перешкодою єкуменічному порозумінню, варто виділити: першість апостола Петра і примат Папи Римського; різниця в уявленні про походження Святого Духа; відмінність у термінології щодо маріологічних

доктрин; різні обряди причастя та використання епikleзи; визнання рівності Літургій і Меси; різні формули, матерії, виконавці Святих Тайн; відмінна есхатологічна термінологія тощо. Але з погляду митрополита А. Шептицького, єдиною проблемою, яку можна було вирішити негайно, це було визнання примату Папи та взаємне визнання рівності в різноманітті обрядів, що було досягнуто ще на Ферраро-Флорентійському соборі.

3) Екуменічна діяльність Галицького митрополита також проявилася у таких різноманітних формах роботи:

– започаткування ще 1908 р. екуменічних Велеградських з'їздів [16; 45; 70; 73], що сприяли особистим контактам, спілкуванню та обміну думками священнослужителів та вірних різних християнських церков;

– бачення далекої перспективи екуменічного руху та виділення пріоритетів у ньому (спочатку через особисте спілкування і рівноправність на основі рішень Ферраро-Флорентійського собору) [35, с.212-219];

– особисте вивчення ним – доктором права, доктором філософії, а згодом доктором теології – біблійних мов для більш глибокого вивчення джерел і документів, пов'язаних із Старим і Новим Заповітом [16];

– збереження національно-культурної духовної спадщини в її різних формах і проявах (через фінансування стипендіями митців різних напрямів у мистецтві: О. Куриласа, П. Холодного, М. Бойчука й інших; створення мистецької галереї у Львові та фінансування археологічних розкопок галицької старовини д-ра Я. Пастернака тощо) [87, с. 30], що сприяло збереженню національної ідентичності українців (через створення археологічного музею духовної спадщини у стінах Львівської духовної академії й семінарії самими студентами і викладачами) [61];

– запровадження у Львівській Богословській академії (з 1928 р.) низки науково-дослідних і навчальних курсів (та запрошення чи підготовка викладачів до них), їх оприлюднення на гуртках, семінарах і диспутах та видання підручників, посібників чи монографій [16; 33].

– особистий приклад, який ієромонах та митрополит показував при спілкуванні зі своїми опонентами (єпископами Євлогієм, Антонієм; Іларіоном (Огієнком), вченими В. Антоновичем, Т. Рильським, В. Соловійовим, П. Волконським, Д. Гагаріним, О. Уваровою та есером О. Керенським, рабином д-ром Д. Кагане) [16; 45; 46; 53; 55; 58; 97];

– особисте вивчення доктором права Романом Шептицьким традицій і обрядів православних, латинських, єрусалимських храмів шляхом екскурсій та паломницьких подорожей (до Білорусії, Росії, Литви, Польщі, Моравії, Бельгії, інших країн Європи й Америки тощо) [16; 56; 72; 80];

– відновлення традицій східного чернецтва через реформу отців Василіан [32; 36; 48; 49; 69] та відродження (1911 р.) чернечого чину отців Студитів [36; 66];

– опіка новими чернечими чоловічими згромадженнями (отців редemptористів (ЧНІ) і жіночими (сестер Службниць, сестер Мироносиць, сестер Вікентійок тощо) згромадженнями й поширення різних типів навчальних

зкладів, що займалися освітою і вихованням українського народу [28; 36; 47; 76; 77];

– бачення далекої перспективи екуменічного руху та виділення пріоритетів у ньому [44; 45; 49; 53].

Всі ці згадані вище напрями екуменічної діяльності показують, що митрополит був не лишень добрим організатором, але й людиною, що намагалася зробити все можливе для освіти і виховання свого народу, використовуючи ті можливості, які мала Католицька Церква на той час. До того ж його екуменічні ідеї і практична діяльність лягли в основу багатьох рішень XXI Вселенського (II Ватиканського) собору 1962-1965 рр.

Джерела

1. Альманах Станиславської землі. Збірн. матеріалів до історії Станиславова і Станиславщини. В 2-х тт. Т. 1. / Ред. – упоряд. Б. Кравців, М. Климишин. – Нью-Йорк - Торонто - Мюнхен - Париж, 1975. – 959 с.; Т.2. –1985. – 900с.

2. Біблія / перекл. з рос. Синодального вид. патріарха Філарета (Денисенка). – К.: Вид-ня УПЦ КП, 2004. – 1415с.

3. Джерела Канонічного права Православної Церкви / Пер. з грец. Я. Туркало. Випуск I. – Харків: Видання Харківсько-Полтавської єпархії УАПЦ, 1997. - 122с.

4. Документи Другого Ватиканського Собору: конституції, декрети, декларації. – Львів: Свічадо, 1996. – 753с.

5. Ларіон. Слово про Закон і Благодать // Давня українська література: Хрестоматія / Упоряд. М. М. Сулима. – К.: Освіта, 1992. – 576с.

6. Кодекс Канонів Східних Церков. - Львів: Вид-во оо. Василян, 1995. – 471с.

7. Конференції Архієреїв Української Греко-Католицької церкви: 1902-1937 / Ред. А. Кравчук. – Львів: Свічадо, 1997. – 108с.

8. Літопис Руський / За Іпатіївським списком. Пер. з давньорус. Л. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – 590с.

9. Митрополит Андрей Шептицький і греко-католики в Росії. Документи і матеріали. 1899-1917. У 2-х книгах. Кн. 1. / За ред. Ю. Аввакумова. – Львів, 2004. – 923 с.

10. Митрополит Андрей Шептицький: життя і діяльність (1899 - 1944). Т 1. Церква і церковна єдність. Документи і матеріали / Під ред. А. Кравчука. – Львів: Свічадо, 1995. – 522с.

11. Митрополит Андрей Шептицький: Життя і Діяльність (1899 - 1944). Документи і матеріали. Т. II. Церква і суспільне питання / Під ред. А. Кравчука. – Львів, 1998. – 570 с.

12. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали (1899 - 1944). Т III. Пастирські послання 1939-1944 / Під ред. А. Кравчука.– Львів: Артос, 2010. – 827 с.

13. Митрополит Андрей Шептицький. Документи і матеріали (1899 - 1944). Т III. Спільні пастирські послання 1905-1944 / За ред. Михаїла Гринчишина та ін. – Львів: Артос, 2013. – XIV+1194 с.

14. РУСЬКИЙ ПРОВІНЦІЙНИЙ СИНОД ДАНО У МІСТІ ЗАМОСТІ РОКУ 1720. SYNODUS PROVINCIALIS RUTHENORUM HABITA IN CIVITATE ZAMOSCIAE Anno MDVVXX. ACTA [Пер. з лат. отця - докт. Івана Козовика]. Вид. друге / Провінційний синод у Замості 1720 р.: Постанови. Synodi provincialis Zamosciensis Anno MDVVXX. Acta. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. – 304 с.

15. Софонович Ф. Хроніка літописців стародавніх. – К.: Наукова думка, 1992. – С.56-57.

16. Світильник істини. Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові 1928 – 1929 – 1944. /Матеріали зібрав і упорядкував П. Сениця. – Ч. 1. –

Торонто – Чикаго, 1973. – 715 с.; Ч. 2. – Торонто – Чикаго, 1976. – 663 с.; Ч. 3. – Торонто – Чикаго, 1983. – 960 с.

17. Святе Письмо. – Рим, 1990. – 1422с.
18. Библия: Книги Священного Писания Ветхого и Нового Завета. – Брюссель: Жизнь с Богом, 1973. – 2357с.
19. Документы обвиняют // Атеистические чтения: Сборник. – М.: Политиздат, 1981. – С.221-226.
20. Торжественное поучение «Слово о Законе и Благодати» митрополита Илариона // Древняя русская литература: Хрестоматия: Учебное пособие для студентов / Сост. Н. И. Покофьев. 2-е изд., доп. – М.: Просвещение, 1988. – С.30-33.
21. Длугош, Ян. Хроніка: ANNALES SEU CRONICAE INCLITI REGNI POLONIAE. Текст переведен по изданию: Ioannis Dlugossii Annales seu cronicae incliti regni Poloniae. Liber 1/2. Warszawa. 1964. // *Режим доступу*: http://www.vostlit.info/Texts/rus5/Dlugos_2/frametext1.htm/08.03.2014 /18:03:16.
22. Concoliorum Oecumenicorum Decreta a cura di Giuseppe Alberigo – Giuseppe L. Dossetti. Pericles – P. Joannou. Claudio Leonardi – Paolo Prodi. Consuenza di Hubert Jedin. Edizione bilingue. Bologna: Edizioni Dehonane Bologna, 1991. – 1135 P.
23. Document by type: Apostolic Constitutions. Encyclicas // Gida-Catholic Information / *Режим доступу*: <http://www.gcatholic.com/documents/ data/type-PEN.htm/ 21.01.2015/12:42>.

Література

24. Андрухів І., Лисенко О., Пилипів І. Станіславівська (Івано-Франківська) єпархія УГКЦ крізь призму століть: історико-релігійний аспект. Наукова монографія. – Надвірна: ЗАТ «Надвірнянська друкарня», 2010. – 500с.
25. Бистрицька Е. В. Східна політика Ватикану у контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878–1964 рр.). – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.
26. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Кн. 1-2. – К., 1996.
27. Божа наука; катихизм / За ред. А. Шептицького. Вид. 3-є. – Хмельницьк: Поділля, 1991. – 111 с.
28. Блянкова, Єржабка До історії дошкільного виховання в Україні // *Symbolae in Volodimuru Janiv. – München, 1983. – 1095 S.*
29. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви (861–1990). – Рим: Вид - во Українського католицького університету ім. Св. Климента папи, 1990. – 539с.
30. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі / Михайло Брайчевський. – К.: Наукова думка, 1988. – 259 с.
31. Вавжонек М. Екуменічна діяльність митрополита Андрія Шептицького в Україні та Росії. – Рим: Вид-во оо. Василян, 2006. – 230с.
32. Великий А. Г. 3 літопису християнської України. Церковно-історичні радіолекції з Ватикану / Атанасій Великий, ЧСВВ. В 9-и т.– Рим: Вид-во оо. Василян: Т.VI. – 1974. – 287с.; Т.VII. – 1975. – 279с.; Т.VIII. – 1976. – 275с.; Т. IX. – 1977. – 304с.
33. Генік, Любов. Виховання української молоді у Львівській Богословській академії УГКЦ (1928-1944) // Вісник Прикарпатського університету. Вип. VII. Педагогіка. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – С.157-166.
34. Генік Л. Я. Використання народно-релігійних традицій зимових свят в сучасному педагогічному процесі // Рідна школа. – 2002. – №6. – С. 37-43.
35. Генік Л. Я. Історія християнства: Католицизм: У 2-х тт. Т. 1: Основні ідеї християнства: Навч. посібник для студентів вnz. – Івано-Франківськ: Тіповіт, 2012. – 576 с.
36. Генік Л. Я. Релігійно-моральне виховання у навчальних закладах Східної Галичини кінця XIX - початку XX ст. Монографія. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 272 с.

37. Генік Л. Я. Роль Апостольської столиці у формуванні ідентичності християнства кирило-мефодіївської традиції // УКРАЇНА І ВАТИКАН. Серія збірників наукових праць. – Вип. I: Укоаїнсько-ватиканські відносини в контексті суспільних і мсїжконфесійних проблем / За заг. ред. док. філос. н. А. Колодного (гол. ред.), док. іст. наук О. Реєнта, док. філос. наук П. Яроцького, фдокт. філос. наук Л. Филипович, докт. філос. наук. С. Княка. – Івано-Франківськ – Київ, 2008. – С. 251–257.

38. Гентош, Ліліана. Постаць митрополита Шептицького в українських та польських наукових виданнях останнього десятиріччя // Україна модерна. – Число 8. – К. – Львів, 2003. – С. 179-210.

39. Головащенко С. І. Історія християнства: Курс лекцій: Навчальний посібник. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

40. Гриньох, Іван. Слуга Божий Андрей Шептицький – Благовісник Єдності / Ivan Hryniach. – München, 1961.

41. Гузар, Любомир. Екуменічна місія Східних Католицьких Церков у баченні митрополита Андрея Шептицького // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Число 2. – Львів, 2000. – С. 189-212.

42. Енциклопедія Українознавства: Словникова частина. В 10-и тт. Т.1-11 / Гол. ред. В. Кубійович. – Нью-Йорк: Молоде життя, 1955 – 1984.

43. Заборовський Я. Ю. Митрополит Андрей Шептицький. Нарис про життя і служіння Церкви та народові (1865–1944 рр.). – Івано-Франківськ, 1995. – 62 с.

44. Іванишин В. Українська церква і процес національного відродження // Бібліотека журналу «Пам'ятки України». Книга 2. Українське відродження і національна церква. – К., 1990. – С. 23-62.

45. Ігнатюк О. В. Галицький митрополит УГКЦ Андрей Шептицький – провісник екуменічного руху в Європі // УКРАЇНА І ВАТИКАН. Серія зб. наук. праць. Вип. VI: Проблеми екуменізму в сучасній Україні в контексті «Декрету про екуменізм» (21.11. 1964 р.) Другого Ватиканського собору. – Івано-Франківськ: ПП Маргітич О. І., 2014. – 374с. *Режим доступу:* http://fullref.ru/job_21ca4c3e78f44b23bc1f30f1ea81e2d.html /25.05.2015/ 19:36.

46. Ідзьо В. С. Митрополит Андрій Шептицький на шпальтах російської преси та часопису українців Росії «Украинская Жизнь» у 1914-1917 роках [XX століття][Текст] / В. С. Ідзьо; НДІ українознавства. – Львів: Сполом, 2007. – 52с. – Бібліогр.: в кінці розділів.

47. Історія релігії в Україні. У 10 т. Редкол.: А. Колодний (голова) та ін. Т.4: Католицизм / За ред. проф. П. Яроцького. – К., 2001. – 598с.

48. Історія сестер Службениць. – Рим, 1968. – 902с.

49. Княк С. Р. Ідентичність українського католицизму: генезис, проблеми, перспективи [Святослав Княк]. Монографія. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 632с.

50. Коваль І. М., Миронюк І. Ф. Ярослав Пастернак – дослідник старожитностей України / Ігор Коваль, Іван Миронюк. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. – 144с. + 80с. кольор. фотогр.

51. Королевський, Кирило. Митрополит Андрей Шептицький (1865-1944) / Кирило Королевський / пер. з фр. Я. Кравець. – Львів: Свічадо, 2014. – 512с.

52. Кравченко О. Велетень зо Святоюрської гори: Причинки до біографії Слуги Божого Андрея на підставі чужомовних джерел. – Йорктон: Льбгос, 1963. – 148с.

53. Кузич-Березовський І. Березівське боярство на тлі історії України. – Детройт: Universal Slavic Printers, 1962. – 320 с.

54. Лежогубський, Теодозій. Де знайти правду? (Діалог православного та греко-католицького священиків). Вид. друге, доповн. – Львів. Накл. Тов. св. Апостола Павла, 1912. – 285 с.

55. Ленцик В. Визначні постаті Української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і Патріярх Йосиф Сліпий. – Львів: Свічадо, 2001. – 608с.

56. Марчук В. В. Церква, духовність, нація. Українська Греко-Католицька Церква в суспільному житті України / Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника. – Івано-Франківськ: Плай, 2004. – 404с.
57. Метрополія в Нью-Йорку Служі Божому Андрееві Шептицькому у 50-річчя його смерті / Гол. ред. М. Галів, В. Никифорок та Ю. Штогрин. – Нью-Йорк, 1996. – 80с.
58. Митрополит Андрей Шептицький. – Львів: Олір, 1995. – 176с.
59. Мудрий, Софрон. Нариси історії Церкви на Україні.. – Рим: Папська колегія св. Йосафата, 1982. – 296 с.
60. Нагаєвський І. Нарис історії Галицької митрополії: У 150-річчя її відновлення. – Філадельфія: Америка, 1958. – 43с.
61. О'Колінз Д., Фаруджі Е. Малий теологічний словник / Заг. ред. доктора С. Мудрого. – Івано-Франківськ: Вид-во ІФТКДІ, 1997. – 448с.
62. Оргинський І. Під Твою милість прибігаємо. Роздуми про історію та суть Марійської побожності. – Рим – Фрайбург. – Ів.-Франківськ: Вид-во оо. Салезіян, 1995. – 187 с.
63. Пашенко В. Греко-католики в Україні. – Полтава, 2002. – 615 с.
64. Пекар А. Ісповідники віри нашої сучасності. 2-е вид. – Львів, 2001. – 288 с.
65. Пилипів І. В. Греко-католицька церква в суспільно-політичному житті Східної Галичини (1918-1939): монографія / І. В. Пилипів. – Тернопіль: Економічна думка ТНЕУ, 2011. – 440с.
66. Приліп О., Мартинюк Т. Студити на Гуцульщині. – Львів: Свічадо, 1998. – 72с.
67. Сабол С. Душі з чистилища. Вид. 2-е. – Бучач: Вид-во Василян, 1992. – 64с.
68. Санніков С. В. Огляд історії християнства: Навчальний посібник. – К. Світ Знань, 2007. – С.576-580.
69. Славута Д. Йосафата – Перша Сестра Службниці Непорочної Діви Марії (СНДМ). – Торонто: Вид - во оо. Василян, 1985. – 84с.
70. Спадщина митрополита Андрея Шептицького в національному й духовному відродженні України. – Івано-Франківськ: Плай, 2000. – 215с.
71. Стасяк Я., Завіла Р. Основи догматичного богослов'я / пер. О. Старка. – Львів: Місіонер, 1997. – 310с.
72. Тожецький Р. Митрополит Андрей Шептицький // Ковчег: Збірник статей з церковної історії. – Чис. 1. – Львів: Інститут історії Церкви., 1993. – С.101-112.
73. Уніостичний конгрес на Велеграді // Нива. – 1932. – Т.27. ч. 5. – С. 190–193.
74. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. Вид. 2-е. – Люблін: Futura, 1991. – 362с.
75. Хабурський, Степан. Епіклеза: причинки до розв'язання питання епіклези. – Йорктон, 1968. – 186с.
76. Цьорох С. Погляд на історію та виховну діяльність монахинь Василянок. 2-е вид. – Рим: Вид-во оо. Василян. – 1964. – 255с.
77. Чин ОО. Редемтористів // Календар Світла на 1991 рік. – Торонто: Вид-во ОО. Василян, 1991. – С.86-88.
78. Войно-Ясенецький Л. Дух, Душа, Тело.- Брюссель: Жизнь с Богом, 1988. - 191с.
79. Волконский, Андрей. Краткий очерк организации русской католической церкви. – Львов, 1930.
80. Андрей Шептицкий (1865-1944) // *Режим доступу:* <http://ru.wikipedia.org/wiki//24.11.2014/12:37>.
81. Кодекс канонического права// *Режим доступу:* http://ru.wikipedia.org/wiki/Кодекс_канонического_права/11.02.2015 19:19
82. Музей. Виставка. Галерея. Національний музей. Львів // *Режим доступу:* http://lviv.nezabarom.ua/ua/Muzei-Vystavki-Galerei/national_museum/24.11.2014/12:37
83. Національний музей у Львові // *Режим доступу:* http://www.mankurty.com/sven/?page_id=57//24.11.2014/12:33

84. Парфентьев, Павел. Слуга Божий Митрополит Андрей Шептицкий и русский Экзархат католиков славяно-византийской традиции // *Режим доступа:* [http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content &task=view&id=37&Itemid=41](http://www.cerkva.od.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=37&Itemid=41)//24.11.2014/12:27.